

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВА

УДК 81'25:101
ББК 81.2

ВИЗНАЧАЛЬНІ ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ВИБІР СТРАТЕГІЙ ПЕРЕКЛАДУ ФІЛОСОФСЬКИХ ТВОРІВ Х. АРЕНДТ

СПИЩИНА В.Є.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті з'ясовано основні ознаки філософського дискурсу Х. Арендт. Особливу увагу зосереджено на виявленні специфіки формування концептів, когнітивних стратегій, побудові комунікації та її перекладу. Доведено, що перекладач повинен адекватно перекладати оригінальний текст філософа, беручи до уваги оригінальний задум, відображаючи ідею оригіналу та стимулюючи її сприйняття цільовою аудиторією.

Ключові слова: філософський переклад, інтерпретація, стратегії перекладу.

The article deals with the main features of philosophical language of H. Arendt's discourse and thought. Special attention is paid to the peculiarities of the formation of concepts, cognitive-communication strategies and their translation in particular. Translator should not only adequately translate the original text, but also reflect the original idea and stimulate its perception by the target audience.

Keywords: philosophical translation, interpretation, translation strategies.

Відтворення концептів пов'язане з трьома можливостями їх сполучення / передачі – здатністю переходити в процесі спілкування а) з однієї культури до іншої; б) з однієї онтологічної сфери до іншої (у нашому випадку часткове перенесення з філософської в звичайну картину світу); в) від одного мовця до іншого. Міжкультурний перехід концептів передбачає їх еміграцію або імміграцію. Розмежування цих двох феноменів залежить від кута зору перекладача або читача: якщо він є представником лінгвокультури оригінального тексту, то концепт цієї культури, що передається в культуру тексту перекладу, буде емігрувати в неї, якщо перекладач / читач належить до культури перекладу, то отриманий ним у користування концепт буде іммігрованим. Оскільки Х. Арендт писала про російську революцію та її наслідки, багато понять, зокрема *the Bolsheviks*, *"soviets"*, *the Politburo*, "емігрували" до англійської та німецької мов, тоді як у перекладах російською та українською мовою перекладачі не мали жодних труднощів з відтворенням цих понять.

Випадки повної еміграції або імміграції концептів без подальшої акомодатії в іншій культурі досить рідкісні. Потреба дослідження їх і зумовлює актуальність пропонованої статті. Її мета – встановити вплив культури, ідей філософа та позамовних чинників на вибір перекладацьких стратегій. Специфіка робіт Х. Арендт полягала в тому, що вона, пишучи про іншу країну, не знаходила у своїй мові гідного еквівалента й оскільки здебільшого писала й перекладала для вузького загалу філософів, які мають знати політичну термінологію, дослідниця не вважала за потрібне "призвичаювати" поняття до іншої культури. Перекладачі російською та українською мовами, у свою чергу, взяли приклад Х. Арендт за авторську настанову. Оскільки переклади було зроблено набагато пізніше за опублікування оригіналів, перекладачі не стикалися з проблемою адаптації нових термінів або пояснення певних політичних явищ читачам-новачкам філософської думки.

Проте проблемним для перекладача є те, що в різних мовних свідомостях неоднаково формуються перцептивно-образні та валоративні компоненти концептів, які, як правило, рідко або зовсім не фіксуються словниками, оскільки спрямовані переважно на лексикографію поняттєвого (денотативного) компонента концепту. Тоді його асоціативна й валоративна складові засвоюються тільки через індивідуальний досвід перекладача, отриманий ним у процесі комунікації. З іншого боку, з трьох структурно релевантних компонентів концепту в тій чи іншій лінгвокультурі можуть або актуалізуватися не всі з них (і тоді концептуальна кваліфікація мовної одиниці викликає труднощі), або актуалізуватися по-іншому (за таких обставин питання про об'єктивацію концепту переходить у площину контрастивної концептології). Зміст, що підлягає перенесенню в іншу лінгвокультуру, надломлюється у свідомості перекладача відповідно до його знань про когнітивну базу приймаючої лінгвокультури. Оскільки концептосфера влади є етноспецифічно маркованим ментальним утворенням, концепти становлять проблему при міжкультурній трансляції. Не знаходячи свого відображення в новому середовищі, такий концепт позбавлений будь-яких відповідностей в іншій мові. У такому разі виникає проблема відсутності / наявності відповідностей, що дає підстави виділити три основні моделі відтворення концептів:

- всеосяжність, загальність концептуального змісту відтворюваного концепту у двох чи більше лінгвокультурах – оригінальної та культур(и) перекладу (повна еквівалентність). Це, передусім, ключові поняття політології: *демократія, тоталітаризм, революція*;
- наявність у лінгвокультур-реципієнтів вербальних репрезентантів, здатних частково передавати зміст відтворюваного концепту (часткова еквівалентність);
- відсутність вербальних репрезентантів концепту в лінгвокультурах-реципієнтах (лакунарне відтворення).

Повна (еквівалентна), часткова і лакунарна (безеквівалентна) моделі трансляції концептів прямо або побічно зачіпають проблему збігу / відмінності семантичних ознак в тришаровій структурі концепту. За основу аналізу доцільно взяти ідею В.Н. Манакіна [6, с. 129] про типи міжмовних семантичних відношень між лексичними одиницями, які в екстраполяції на концептологічний матеріал базуються на трьох основних моделях трансляції концептів: повна еквівалентність, часткова еквівалентність та лакунарне відтворення.

Повна еквівалентність можлива тоді, коли концепт універсальний, а в лінгвокультурі перекладу є його чіткі й однозначні вербальні репрезентанти. Останні являють собою наднаціональні концептуальні цінності. Відтворення універсальних концептів взагалі не становить особливих труднощів доти, доки вони функціонують у межах загальнолюдських уявлень про світ.

Проте якщо універсальний концепт набуває певної національно-специфічної конотації, перекладач повинен вирішувати проблему його адекватного відтворення засобами цільової мови. Ще одну складність для перекладу філософського тексту становлять особливості мови філософського наукового тексту, які визначаються не лише основними параметрами тієї чи іншої мовної картини світу, прагматико-дискурсивним ситуативним контекстом створення тексту його автором, а й специфікою філософського мислення. Сукупність форм пізнання для кожної конкретної історичної епохи утворює свій рівень культурного знання та відображає характерну для даної історичної епохи концептуальну картину світу. Так, близькість тематики вихідного тексту до культури-реципієнта значно полегшує переклад: *At first glance this may look like a belated confirmation of the old scapegoat theory, and it is true that the victim of modern terror does show all the characteristics of the scapegoat: he is objectively and absolutely innocent because nothing he did or omitted to do matters or has any connection with his fate* [1, с. 45]. – *На перший погляд, це може виглядати запізнілим підтвердженням “теорії цапа-відбувайла”. Дійсно, жертва сучасного терору має всі характеристики офірного цапа: вона об’єктивно й абсолютно невинна, оскільки нічого з того, що вона здійснила чи не здійснила, не має значення і ніяк не пов’язане з її долею* [3] (переклад З. Косицької). Наявність відповідного виразу в цільовій мові спрощує роботу перекладача та гарантує належне сприйняття тексту читачами.

Часткова еквівалентність (перетин) концепту стала найбільш поширеним способом відтворення концептуальних одиниць однієї мови іншою. Він ґрунтується щонайменше на двох можливостях – ідіосинкразичній та мозаїчній [7, с. 155]. Перший випадок реалізується тоді, коли концептуально дискретні одиниці однієї мови корелюють із ментально недискретними одиницями іншої. Це стосується, наприклад, ідіосинкразичних пар “воля” і “свобода” → **Воля, Свобода/ Freedom/Freiheit**, “влада” і “сила” → **Власть, Сила/ Powe, Might/ Macht, Wille**, представлених в зазначених мовах синкретично.

Навіть у межах близьких культур, які формувалися в тісній взаємодії, обсяг понять, закладених у слові, не завжди збігається. Так, у роботах Х. Арендт англійською мовою не завжди чітко розмежовано принципи для української культури поняття *закон* і *право*, інколи обидва відтворені як *law*, тоді як німецький переклад має два поняття – *Gesetz* і *Recht*. Аналогічна ситуація з концептом *innocent*, який відтворюється і як “невинний”, і як “невинуватий”. Попри те що вони інколи вважаються синонімічними, *невинний* сприймається як такий, хто нічим не завинив, тоді як *невинуватий* є невинним щодо того, у чому його звинувачують. Специфіка інтерпретації філософського тексту зумовлена необхідністю прагматичного аналізу, а також особливостями комунікативної організації тексту. Порівняємо фразу *the German “radical” variety*” [1, с. 10], яку буквально перекладають як “радикальний різновид (антисемітизму)”. У надрукованому перекладі вона трактована як “радикальний асортимент” [4, с. 16], тобто викривлено стиль, задум книги та авторську ідею, адже асортимент у російськомовній культурі має насамперед позитивне значення.

Будь-який міжкультурний контакт передбачає обов’язкове передавання концептуального змісту засобами лінгвокультури-реципієнта. Залежно від того, наскільки є подібними культурні й мовні коди культур, що вступили у взаємодію, можна встановити тип еквівалентності для мовних одиниць, за допомогою яких культура-реципієнт вербалізує концепт. Репрезентанти іншомовного концепту – це або часткові, або абсолютні (повні) його еквіваленти. Найчастіше проблему перекладу створюють етноспецифічні концепти.

Коли в культурі перекладу є вербальні репрезентанти, що можуть лише частково донести зміст концепту, то в цьому констатують мозаїчний метод, що полягає у відтворенні концепту мозаїкою смислів декількох концептів лінгвокультури-реципієнта. Виникає проблема або часткової відсутності, або, навпаки, наявності декількох відповідників оригінального поняття. Сукупність форм пізнання для кожної конкретної історичної епохи утворює свій рівень культурного знання та відображає характерну для даної історичної епохи концептуальну картину світу. Так, відтворення концепту *authority* можливе декількома способами, наприклад, у німецьких перекладах це (*Amtsgewalt, Herrschaft, Staatsgewacht, Vollmacht*), в українських (*державний діяч, державець, уряд*), російською (*власть, органи власти, інколи – авторитет*), але більшість із них не відповідає тому специфічному змісту, який був закладений Х. Арендт.

Аналіз можливостей відтворення концепту *power* у слов’янських лінгвокультурах доводить, що цей концепт не має однозначної відповідності, відтворення його в перекладі зачіпає не лише поняттєву базу, а й емотивні начала, що актуалізуються в мові опосередковано. Через відмінності концептуальних систем мов порушуються внутрішні зв’язки між окремими смислами цього концепту, у результаті чого емотивна лакуна його еквівалентів заповнюється або компенсується чимось таким, чого немає у вихідній культурі (наприклад, це негативні асоціації з поняттям *влади*, які виникають в українськомовних та російськомовних читачів).

Мовні одиниці з семантикою необмеженої влади, порушення закону і застосування сили кількісно переважають лексику дотримання закону, справедливості, дозволу й відповідальності з боку суб’єкта влади, це відбувається більшою мірою через те, що філософія Х. Арендт стосується тоталітарних режимів, які постають як необмежена система, яка зловживає своїм

панівним становищем і застосовує силові методи впливу на об'єкт влади (народ, людина). У ядро її філософії також увійшло мікрополе “органи влади і їх діяльність”, влада витлумачується передусім як верховна, державна влада, органи й структури державної влади.

В останніх роботах Х. Арндт можна спостерегти “розмитість” ототожнення влади з однією конкретною людиною (царем, вождем) у зв'язку з появою різних органів влади і посиленням їхньої ролі в житті суспільства. *Влада* у Х. Арндт постає в різних образах. Це може бути *divine or despotic power, compelling power of reason, power over the minds of men, power of well-worn notions and categories becomes more tyrannical as the tradition loses its living force*. Отже, *влада* у Х. Арндт – досить широке поняття, так само широко його потрібно відтворювати і в перекладі: “*влада рівних*”, “*чиста влада*”.

У філософському дискурсі Х. Арндт емоційна оцінка переважає над раціональною і характеризується, на відміну від останньої, відсутністю підстави для оцінки: оцінюється конкретна ситуація та її параметри (учасники, час, місце, механізми впливу на владу). Також відсутній зворотний зв'язок від об'єкта оцінки: не підтверджується наявність матеріалів, які свідчать, що досягнута реакція з боку влади на попередні публікації.

Аналіз перекладів підтверджує, що в такому разі еквівалентність компарабельних концептів є частковою і можна говорити про концептуальну асиметрію, яка виявляється в можливості перекодування концептів однієї лінгвокультури в концепти іншої.

Лакунарне відтворення концепту пов'язане з поняттям безеквівалентності й зачіпає сферу відсутності в цільовій культурі відповідних вербальних репрезентантів. Лакуна – це “віртуальна лексична сутність, семема, яка не має матеріального втілення у вигляді лексеми, але здатна виявлятися на рівні синтаксичної об'єктивації в разі виникнення комунікативної потреби концепту” [5, с. 42]. Наявність певного концепту в одній лінгвокультурі та його відсутність в іншій дає право говорити про категорії лакунарності і характеризувати її у параметрах невідповідності, незрозумілості або неточності.

Класичним прикладом безеквівалентної побудови концептів є французьке *coup d'état*, яке констатуємо в оригіналах робіт Х. Арндт і в перекладах німецькою мовою без змін та адаптації. Та обставина, що концепт, наявний в одній мові, не має прямого еквівалента в іншій, свідчить про відсутність в останній відповідного розчленованого поняття.

Декодування / розуміння еквівалентів іншочультурного концепту цільовою мовою здійснюється відповідно до загальних законів сприйняття: перекладач трансформує отриману інформацію з вербального коду в когнітивні структури і співвідносить їх зі своєю когнітивною базою, а потім, залежно від актуальності та значущості цього змісту, він або фіксується в структурах довготривалої пам'яті мовних свідомостей культури перекладу, або поступово втрачається.

Таким чином, перенесення концептів з одного лінгвокультурного середовища в інше може спиратися на абсолютні, часткові або нульові вербальні еквіваленти. Наявність у цільовій лінгвокультурі абсолютних вербальних еквівалентів свідчить про спільність вихідного та цільового концептуальних смислів. Трансфер концепту через часткові еквіваленти свідчить, з одного боку, про наявність його визначних ознак у цільовій культурі, а з іншого, – про структурно-смыслову асиметрію взаємодіючих концептуальних систем. Якщо концепт не має ні повних, ні часткових еквівалентів, можна говорити про відсутність такого концепту в цільовій лінгвокультурі, у такому разі найбільш влучний спосіб його відтворення – описовий. Повний, частковий або дескриптивний результат передавання концептів з однієї лінгвокультури до іншої прямо пропорційно залежить від ступеня їхньої універсальності.

Завдання перекладача полягає не тільки в пропаганді явищ певної культури на міжкультурному тлі, а й у засвоєнні цінностей одного народу іншим. Перекладач завжди повинен дбати про взаємозбагачення національних культур для досягнення консенсусу і взаєморозуміння народів.

Визначальним фактором у перекладі є структура концептів та способи їх концептуалізації. Народи, які спілкуються різними мовами, неоднаково сприймають дійсність. Як було зазначено вище, це спричинено низкою факторів, зокрема й історією становлення держави.

Стосовно концептосфери *ВЛАДА* про спільний, загальнокультурний характер універсалій можна говорити лише частково. Певні відмінності у відтворенні тих чи інших концептів не завжди полягають у закладених ознаках, а й у сприйнятті цих ознак, й у використанні їхньої специфічної комбінаторики.

Отже, у перекладах робіт Х. Арндт концепт *power* при збереженні базових способів мовної реалізації зазнає додаткових способів вербальної репрезентації, а саме: “*сила*”, “*змога щось зробити або змінити*”, “*потенціал*”. У перекладах реалізуються практично всі ключові концепти первинного тексту *power, rule, authority*, які водночас набувають нових функціонально-когнітивних властивостей, що спричиняє розширення змістового поля концепту за рахунок актуалізації потенціалу його асоціативної сфери й сприяє наближенню тексту до цільової аудиторії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Arendt H. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. Penguin Classics 2006. – 336 p.
2. Arendt H. *The Origins of Totalitarianism*. Revised ed.; New York: Schocken, 2004. – 576 p.
3. Арндт Г. Антисемітизм як виклик здоровому глуздові. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/arendt.htm>
4. Арндт Х. Банальность зла. Эйхман в Иерусалиме. / Пер. с англ. С. Кастальского и Н. Рудницкой. – М.: Европа, 2008. – 424 с.
5. Кубрякова Е.С. Когнитивная лингвистика // Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. – М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В.Ломоносова, 1996. – С.53–55.
6. Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология / В.Н. Манакин. – К: Знання, 2004. – 327 с.
7. Приходько А.Н. Концепты и концептосистемы / А.Н. Приходько. – Днепропетровск: Белая Е.А., 2013. – 307 с.

Дата надходження до редакції 12.04.2017